

TÜRK DİLİNİN ESKİ KÜLTÜR MİRASININ ANADOLU AĞIZLARINDAKİ DEVAMI

Zeynep KORKMAZ

1. Türk dili metinleri bugün elimizde bulunan Eski Türkçe döneminden başlayarak ayrı coğrafyalarda, ayrı tarihî ve sosyal şartlar altında değişik kültür ilişkileri ve dilin kendi yapı-işleyiş özelliklerinden kaynaklanan çeşitli değişme ve gelişmelerle günümüze kadar uzana gelmiştir.

XIII. yüzyıldan sonraki lehçe dallanmaları, bu gelişmeyi belirli eğilimlere bağlı değişmelerle şekillendirmiştir. Lehçe sınıflamasında Güneybatı Türk lehçeleri grubunda yer alan ve genellikle Oğuz-Türkmen etnik grubuna dayanan Türkiye Türkçesi, XVI. yüzyıldan başlayarak iki yönlü bir gelişme göstermiştir. Bunlardan biri, standart ölçülere dayanan yazı dili; diğeri de yazı dilinin etkisinden uzak kalarak konuşma dili temelinde yol açan Anadolu ağızlarıdır.

Orta Asya'dan yapılan göçlerle Anadolu'da 24 Oğuz boyundan 23'ünün yer almış olması, Anadolu'ya Oğuzlar dışında Kıpçak vb. daha başka bazı Türk boylarının da gelmiş bulunması, Eski Anadolu Türkçesinin şekillenmesinde önemli bir etken olmuştur. Bu durum ses bilgisi, şekil bilgisi ve kelime hazinesi açısından, birbiriyle ortaklaşan temel özellikler yanında, ağız ayrılıklarından kaynaklanan farklı birtakım özelliklerin de yer almasına yol açmıştır. Öte yandan Eski Anadolu Türkçesinden bugüne uzanan Türkiye Türkçesinin yazı dili, belirli bir ağız doğrultusunda şekillenirken, Anadolu ağızları, bu tek yönlü şekillenmenin dışında kalmıştır. Ayrıca, Türkiye Türkçesi yazı dili XVI. yüzyıldan başlayarak edebî ve dinî ilişkiler dolayısıyla, etkisinde kaldığı Arap ve Fars dillerinden pek çok kelime alarak bunları Türkçe kelimelerin yerine geçirdiği için, zamanla dilin Türkçe kelime ve ek kadrosu hayli zayıflamış; bunun doğal bir sonucu olarak da yeni kelimeler üretme imkânı büyük ölçüde tıkanıklığa uğramıştır.

Anadolu ağızlarına gelince: Bu ağızlar yazı dilinin bağlayıcı etkilerinden uzak kaldığı için, Türk boylarının Anadolu'ya Orta Asya'dan getirdiği eski devirlere ait söz varlığını büyük ölçüde korumuştur. Ayrıca dilin kendi kendini besleyen türetme ve geliştirme yollarına da başvurarak dildeki yaratıcılığı sürdürmüştür. Anadolu şartlarının ortaya koyduğu yeni yaşayış biçimi ve yeni ihtiyaçlar, yeni türetmeleri gerekli kılmış veya mevcut kelimeler anlam dallanması yoluyla yeni anlamlar kazanarak kavram alanlarını genişletmiştir. Böylece dil kendi değerlerini koruyarak ve geliştirerek sürdürmüştür. Yazı dili ile ağızlar arasındaki bu farklı

değişme ve gelişme şartları dolayısıyla Türkiye Türkçesinin yazı dili ile Anadolu ağızları arasında ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı açısından önemli bazı ayrılıklar ortaya çıkmıştır. Bu konu aslında geniş bir cildi dolduracak kapsam ve derinliktedir. Ancak, biz burada , yazı dilinde bulunmayıp da Anadolu ağızlarında yer alan ve dildeki koruyuculuğu gösteren bazı örnekler vermekle yetineceğiz.

Tarihî devirlere ait özelliklerin günümüze uzanan çeşitli akislerini bulduğumuz Anadolu ağızlarında dil ve kültür koruyuculuğu: 1. Eski devirlere ait özelliklerin olduğu gibi veya bazı ses değişimleri ile devam ettirilmesi, 2. Türkçenin temel kurallarının hâkim kılınması, bu kurallara aykırı yabancı kelime ve şekillerin bile titizlikle kural sınırı içine alınması biçiminde kendini göstermiştir.

2. Anadolu ağızlarındaki bu temel eğilimleri ve dil-kültür koruyuculuğunu üç bölüme ayırarak örneklendirmek istiyoruz:

I. Ses Bilgisi (Fonologie) Açısından:

Divanü Lûgat-i Türk'te Kaşgarlı Mahmud'un da belirttiği gibi¹, Oğuzcanın ses değişmelerine uğrama ve sesleri kaynaştırma eğilimine uygun olarak , Anadolu ağızları bir yandan bazı yeni gelişmeler gösterirken bir yandan da Türkçenin temel yapısında var olan birtakım özelliklerin korunmasında büyük bir duyarlılık göstermiştir. Şöyle ki:

1. Türkçenin eski devirlerinde bazı kelimelerin kök veya sonraki hecelerinde var olan *aslî uzunluklar*, Türkiye Türkçesine uzanan tarihî gelişme sürecinde zamanla kısalmış ve bugün Türkiye Türkçesi, uzun ünlüleri bulunmayan bir lehçe niteliği kazanmıştır. Buna rağmen, yazı dili *âdil*, *âşık*, *bâzen*, *bîçare*, *deryâ*, *pâdişah* gibi pek çok alıntı kelime, genellikle bunların asıllarındaki uzunlukları korumuştur. Buna karşılık Anadolu'nun birçok ağızında özellikle Doğu ve Kuzeydoğu Grubu ağızlarında² (yani Doğu, Güneydoğu ve Kuzeydoğu Anadolu ağızlarında), Türkçenin normal süreli uzunluk eğilimine uyularak alıntı kelimelerdeki ünlü uzunlukları kısaltılmış ve normal süreli ünlülere dönüştürülmüştür: *âşık*>*aşık*, *câhil*>*cahal*, *câriye*>*carye*, *çâre*>*çare*, *dünyâ*>*dünya*, *hikâye*>*hekeye*, *kestâne*>*kestene*, *mâdem*>*madem*, *pâdişah*>*padişah*, *padişe*, *terâzi*>*terezi*, *zâten*>*zeten*³ vb.

2. Eski Türkçeden beri bazı yazı dillerinde ve lehçelerde süregelen aslî ünlü uzunluklarının Anadolu'nun Uşak, Kütahya, Dinar (Afyon), Sivril (Denizli), Tavas, Bozdoğan (Aydın) ve bir dereceye kadar Kars ağızlarında, daha çok Kınık ve Salur

¹ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-i Türk*, TDK, Ankara 1986, C. I, s. 30; Zeynep Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, Ankara 1995, s. 246-247/10.

² Leylâ Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* (TDK, Ankara 1996) adlı eserinde, Anadolu ağızlarını ayırıcı ve belirleyici özelliklerine dayanarak Doğu Grubu Ağızları, Kuzeydoğu Grubu Ağızları ve Batı Grubu Ağızları olmak üzere üçe ayırmıştır. Biz yukarıdaki değerlendirmelerimizde bu sınıflandırmaya uyduk. Bölgelerin sınırlarını içine aldığı coğrafi kesimler için bk. s. 1, 2.

³ Başka örnekler için bk. Leylâ Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, s. 3, 56.

boylarından gelen bir özellik olarak Eski Anadolu Türkçesindeki durumun devamı olarak korunagelmesi⁴: *āl, āt-, bās-, bēş, çāl-, dāl-, dō-, dōn-, gāl-, gās-* (<kāç-), *gēl-, gīz-, kóydir-, ōn, sōr, üş* (<üç), *vīr-, yāt-, yōk*⁵ vb.

3. Türkçede ünlüleri kalınlık-incelik sırasına göre ayarlayan dil benzeşmesi kuralı (palatal Harmonie) Eski Türkçe döneminden beri genellikle çok güçlüdür. Uyum bozulması, ancak bazı özel sebeplere bağlı bir istisna oluşturur. Yazı dili, kuraldaki bu güçlülüğe rağmen, *āciz, ādem, ādet, gazete, haber, Hamdi, mahalle* gibi alıntı kelimelerde kural dışılığı devam ettirirken, Anadolu ağızlarının bu konuda da duyarlık göstererek, ilerleyici veya gerileyici ünlü benzeşmesi yoluyla, alıntı kelimeleri kural kapsamı içine almış olması. Bu konudaki koruyuculuk Doğu Grubu ve Kuzeydoğu Grubu ağızlarında daha çok gerileyici benzeşme ve ünlü incilmesi biçimindedir⁶: *Ahmet>Ehmed, asker>esger, gaflet>geflet, haber>heber, Hamit>Hemit, kahveci>gehveci, sohbet>söhbət, vasiyet>vesiyet* vb.

Batı Anadolu ağızlarını içine alan Batı Grubu ağızlarında ise ilerleyici benzeşme daha yaygın olmakla birlikte, her iki yönlü benzeştirme örneklerine de rastlanıyor: *acemi>acamı, adres>edres, ateş>ataş, Ayşe>Ayşa, Eşe, billûr>billür, efkâr>efker, esvap>asbap, filân>filan, haciz>heciz, insan>insan, İtalya>İtelye, kâhkül>kekil, mahalle>mehelle, memur>māmur, mercan>mercen, mezar>mezer, tane* (<Far. *dāne*) >*dene*⁷ vb.

İlerleyici benzeşmenin daha ağır bastığı Batı Grubu ağızlarında olsun, yer yer öteki bazı ağızlarda olsun, yazı dilinde kalınlık-incelik uyumuna aykırı düşen *-ken, -ki, -leyin, -imtirak* ekleri ile *için, ile* edatları, *ki* bağlacı ve *i-* ek fiili de uyuma girmiş bulunmaktadır: *akşamleyin>āşamlayın, alıver->alıvır-, arkadaki>arhadaki, bakıyor ki>başıyo ku, çalgılar ilen>çalgilānan, çıkarken>çıkākan, çok idi>çoğudu, diyor ki>deyo ku, dururken>dururhana, ekşimtirak>ekşimtirek, giz iken>gızıkan, hangi>hañkı, hañgı, hanımınki>hanımınkı, nasıl ise>nasılısa, sabahleyin>sabahlayın, su ilen>suyunan, taş-lan>daşılan, ufaktanki>ufahtankı, yanındaki>yanındağı, yavaşçaleyin>yavaşçalan, yok ki>yok ku*⁸ vb.

4. Dilde koruyuculuğun en belirgin özelliklerinden biri, Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine kadar uzanagelen *ñ* damak sesinin kelime kök ve gövdeleri ile ilgil hâli, 2. şahıs iyelik ekleri ve iyelik kökenli 2. şahıs fiil çekimi eklerinde yazı dilinin aksine korunarak devam ettirilmesidir. Bu durum Batı Grubu ağızlarında böl-

⁴ Zeynep Korkmaz, "Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı İle İlişkisi Sorunu", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 2, s. 183/8, 186/10.

⁵ Ayrıntı için bk. Zeynep Korkmaz, *Güneybatı Anadolu Ağızları*, TDK, Ankara 1994, s. 16-21.

⁶ Leylâ Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, s. 3/2, 4.

⁷ Leylâ Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, s. 3-5; Zeynep Korkmaz, *Güneybatı Anadolu Ağızları*, s. 32; Nevşehir ve Yöresi Ağızları, s. 48; Turgut Günay, *Rize İli Ağızları*, s. 49.

⁸ Zeynep Korkmaz, *Güneybatı Anadolu Ağızları*, s. 29-33; Nevşehir ve Yöresi Ağızları, s. 45-47; Bartın ve Yöresi Ağızları, TDK, Ankara 1994, § 7. Diğer eser ve bölgeler için bk. Leylâ Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, s. 5-8.

genin dil yapısına hâkimdir: *aldınız, babañ, beñiz, beñze-, deñiz, depeniñ, doñ-, eliñ, eviñde, göñül, inilti, Memmediñ, puñar, sesiñ, söyleñ, tandırıñ, verseñ, yapıyoñuz, yoluñ*⁹ vb.

5. Ön ve arka damak ğ/g ünsüzlerinin iki ünlü arasında ve hece sonlarında, Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesine paralel olarak korunmuş olması. Doğu Grubu ve Doğu Grubunun güney kesimi ağızlarıyla Afyon, Dinar, Denizli, Tavas gibi bir kısım Batı Grubu ağızlarında yer alan bir özelliktir: *bağlıyoruz, begen-, begler, bulduğı, ciger, degil, degilem, degirman, döğdi, düğün, ebelige, gittigini, inegim, oglını, öğün-, yegen, yüregim*¹⁰ vb.

6. Anadolu'nun doğuda Van, Bitlis, Muş, Terekeme (Kars), batıda Afyon, Manisa, Aydın ve diğer bazı ağızlarında, ön seste Eski ve Orta Türkçeye paralel olarak belirli şartlar altında *b->m-* değişiminin bulunması: *ben>men, beñiz>meñiz, bınar>miñar, biñ>miñ, binek taşı>minek daşı, bin->min-, bunuñ>munuñ, parmak>māmak* vb.¹¹

7. Akıcı yarı ünlü niteliğindeki ön ses *y*'sinin Eski Türkçede dar ünlüler önünde eriyip düşmesi veya ilişmeye (prothese) uğraması ile *y*'li veya *y*'siz ikili kelimeler oluşturduğu bilinmektedir¹².

Aynı durum Eski Anadolu Türkçesi kanalıyla Anadolu ağızlarına da geçmiş ve yaygın *y*'li şekiller yanında pek çok *y*'siz şekiller de süregelmiştir: *igirmi* "yirmi", *igiti* "yiğit", *igiti* "bakmak, beslemek", *uca* "yüce", *uğarı* "yukarı", *ük* "yük", *ürek* "yürek", *üsgek* "yüksek", *üz* "yüz", *üz-* "yüzmek", *üzük* "yüzük", vb.¹³

8. İzmit-Artvin arasındaki sahil bölgesinde ve bu bölgenin özellikle Bartın ve yöresi ağızlarıyla, Urfa'nın Ceylânşınar ağızında bir Kıpçak Türkçesi özelliği olarak *g>v, ñ>y* değişimlerinin yer alması. Bu değişimler, bu bölgelere XIII. yüzyıldan sonra göç eden Kıpçakların Oğuz-Türkmen ağızlarından ayrılan bir özelliğidir. Bugüne kadar kurallı olarak korunmuş olan bu özellik XIII. yüzyılın Kıpçak eseri olan Codex Cumanikus ile de ortaklaşmaktadır: a) *g>v*: *agır>avır, ağırla->avırla-, ağız>avız, bağır>bavur, tag>dav, davdan, yag>yav* vb.

b) *ñ>y*: *beñiz>beyiz, deñiz>deyiz, diñel->diyel-, eliñe>eliye, geliñ!>geliy!, kimüñ>kimüy, seniñ>seniy, yapıyorsuñ>yapıyosıy* vb.¹⁴

⁹ Zeynep Korkmaz, *Güneybatı Anadolu Ağızları*, s. 57, § 63; *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, s. 60; Turgut Günay, *Rize İli ğızları*, s. 651; Tooru Hayashi, "Anadolu Ağızlarının Coğrafi Dağılımı Üzerine Bir Deneme Çalışması", IV. *Dilbilim Sempozyumu Bildirileri*, 17-18 Mayıs 1990, Boğaziçi Üniversitesi yayınları, s. 237-241; Leylâ Karahan, a.g.e., s. 19/10.

¹⁰ Leylâ Karahan, a.g.e., s. 28-29, 63-64/4; Zeynep Korkmaz, *Güneybatı Anadolu Ağızları*, s. 90.

¹¹ Zeynep Korkmaz, *Güneybatı Anadolu Ağızları*, s. 576; Leylâ Karahan, a.g.e., s. 72/4.

¹² A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Otto Harrassowitz-Wiesbaden, 1974, § 27.

¹³ Leylâ Karahan, a.g.e., s. 31/12.

¹⁴ Zeynep Korkmaz, "Bartın ve Yöresi Ağızlarındaki Lehçe Tabakalaşması", *Türkoloji Dergisi*, s. 93; K. E. Urfalı, *Urfa Ağzı*, s. 37; Leylâ Karahan, a.g.e., s. 41.

Urfa'nın merkez ve Ceylânpınar ağızları ile Kars'ın bazı ağızlarında 2. çokluk şahıs çekim ve iyelik ekleri de *n̄*>y değişmesiyle *-ylz* biçimini almıştır: *agañız>agayız*, *durduñuz>durduyuz*, *durupsuñuz>durubsuyuz*, *eliñiz>eliyiz*, *eviñiz>eviyiz*, *kırdıñız>kırdıyız* vb.¹⁵

Bu gibi özellikler daha da artırılabilir

II. Şekil Bilgisi (Morphologie) Özellikleri

1. Soma (Manisa), Çivril (Denizli), Bozdoğan, Tavas (Aydın), Simav-Tavşanlı (Kütahya) ve Rize kesimlerini içine alan bir kısım ağızlarda yaygın yüklem hâli eki *+I / +U* nun yerini; şekilce yönelme hâli eki ile birleşen *+A* ekinin almış olması.

Bu durum Eski Türkçe döneminde de yer yer kendini gösteren *+Ag* yüklem hâli ekinin *-g* düşmesi ile ve Eski Anadolu Türkçesi kanalıyla Anadolu ağızlarındaki uzantısı niteliğinde bir morfo-fonolojik olaydır: *bōçılara* "bohçaları", *dağlara* "dağları", *derdime* "derdimi", *gāveye* "kahveyi", *gızıña* "kızını", *kesmişlē kâpızlara* "karpuzları kesmişler", *lokmaya* "lokmayı", *meyveye dişlerim* "meyveyi dişlerim", *ona* "onu", *ona çağırayım* "onu çağırayım", *sinilere* "sinileri", *tarlasına* "tarlasını"¹⁶ vb.

2. Anadolu'nun Akçadağ, Darende, Doğanşehir, Elbistan vb. bir kısım Batı Grubu ağızlarında, bulunma hâli ekinin tıpkı Köktürk metinlerinde olduğu gibi ayrılma hâli işlevini de yüklenmiş olması: *ajlıhda buñaldılar* "açlıktan bunaldılar", *elinde bir yól aldı gitti* "elinden bir yel aldı gitti", *evde çıhdılar* "evden çıktılar", *gözünde ahıttım* "gözünden akıttım", *omuzunda* "omuzundan", *sarayñ penceresinde sóyr óderdi* "sarayın penceresinden seyredirdi", *şimdide sōña* "şimdiden sonra" vb.¹⁷

3. Eski Anadolu Türkçesine özgü, tasvir fiili kalıbında bir şimdiki zaman eki olan *-A yorı-r / -A yoru-r* (*al-a yorı-r*, *al-a yoru-r*) Türkiye Türkçesi yazı diline uyuma aykırı *-(I)yor* biçimiyle geçtiği hâlde, Anadolu ağızlarında ünlü düzleşmesi, hece kaynaşması ve *-r* düşmesi ile *-yAr* (*alıyar*, *geliyer*), *-yA* (*alıya*, *gidiye*), *-ylr* (*deyirsen*, *yyir*), *-yo* (*alıyo*, *dolanıyo*) gibi şekiller almıştır. Ancak, Batı Grubunun Adana, Silifke (İçel), Antalya, Niğde, Nevşehir ve yöresinin bir kısım ağızlarında ve daha çok Salur boyunu temsil eden bir özellik olarak, bu ekin tıpkı Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi *-A yorur / -I yorur / -U yorur* veya ünlü incelmeleri ile *-A yörür / -I yörür / -U yörür* biçiminde süregeldiği görülüyor: *oturayorur*, *bayram oluyorur*,

¹⁵ K.E. Kürkcüoğlu, *Urfa Ağızı*, 37, 42; Ahmet B. Ercilasun, *Kars İli Ağızları*, G.Ü. Yayınları, Ankara 1983, s. 120; Leylâ Karahan, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁶ Zeynep Korkmaz, "Batı Anadolu Ağızlarında Yazı Dilinden Ayrılan İsim Çekimi Ekleri ve Fonetik-Morphologie Bağlantısı", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 2, TDK, Ankara 1995, s. 223/2.

¹⁷ Ahmet Caferoğlu, *Güneydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, B. Erenler Matbaası, İstanbul 1945, s. 46, 47, 49; Leylâ Karahan, *a.g.e.*, s. 173/1, 174.

*canım sıhılıyorus, çıhıyorus, duruyorus, galıyorus, gatmıyorus, paltalayorus, ohunuyorus, dönüyörürler, geçıyörürüz, gidıyörürüm, öldüreyörürler vb.*¹⁸

Adana, Antalya, Burdur, Bursa, Isparta, İzmir, Konya, Kütahya, Manisa, Muğla, Niğde bölgelerindeki bir kısım Batı grubu ağızlarında ise, ek yalnız son sesindeki -r'yi düşürmüş olarak -A yoru biçiminde devam etmektedir: *alıyorus, añlıyorus, dóyorus, gelıyorus, gidıyorus, gülüyorus, gurtulmayorus, çıkıyörürümüş, girıyörürü vb.*¹⁹

4. Eski Anadolu Türkçesinde yuvarlak ünlü taşıyan eklerin, bir kısım Anadolu ağızlarında da düzlük yuvarlaklık uyumuna aykırı olarak yuvarlak biçimde devam etmesi.

Görülen geçmiş zaman, -dUk sıfat-fiil, -dUr- ettirgenlik, -Uk çekimli fiilde birinci şahıs çokluk eki, +IU, -sUz ve +cUk sıfat vb. ekleri kapsayan bu özellik daha çok, Artvin, Ardanuç, Ardahan, Kars, Gümüşhane, Erzurum, Erzincan, Harput (Elazığ) ve yöresi ağızları ile bütün Muş ve Bingöl ağızlarında yoğunlaşmıştır: *bişdük, çıhdum, geldük, verduh, bizdedür, bizimdür, vardur, köleyüh, eyüydük, alurum, aluruh, alursız, uğraşurım, yatur, tanırüh, verürük, dedugumdan, bişür-, yatur-, yazdur-, sevindür-, giderük, belürsüz, edepsüz, evüm, işimüz, açuh, artuh, garıshuh, yazuh vb.*²⁰

5. Eski Anadolu Türkçesinde -gA/-A değişmesi ile oluşan -A istek ekinin, Doğu Grubu ağızlarının bütün şahıslarında işlek olarak kullanılması: *alam, almayam, bulam, varam, gelem, gedek mi?, diyniyek "dinleyelim", istirahat edek vb.*²¹

6. Türkiye Türkçesi yazı dilinde teklik birinci şahıs emir eki olarak -Ayım şekli kullanılırken, bir kısım Anadolu ağızlarında, Eski Türkçedeki -Ayın (-Ayn, -yın)²² şeklinin devam ettirilmesi: *alayın, çalışayın, gaçayın, gezeyin, göreyin, yapıyın, oynayın, öleyin vb.*

Batı Grubu ağızlarından Adana, Ankara, Çorum, Kastamonu, Konya, Niğde, Zonguldak ve yöresindeki bir kısım ağızlarda süregelen bu özellik, bölgenin Afyon, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bilecik, Burdur, Bursa, Çanakkale, Denizli, Isparta, Kütahya, Manisa, Muğla, Uşak ve Bartın ağızlarında ses kaynaşmasına uğrayarak -an/-en biçiminde devam etmektedir: *dutón, giden (<gideyin), gelón (<geleyin), gösterón, öpón, varen, vón vb.*²³

¹⁸ Zeynep Korkmaz, *Nevşehir ve Yöresi Ağızları*, s. 142, 144, 147, 152, 160; Leylâ Karahan, a.g.e., s. 141.

¹⁹ Leylâ Karahan, a.g.e., s. 141.

²⁰ Leylâ Karahan, a.g.e., s. 60-62/2, 80/2.

²¹ Ahmet Caferoğlu, *Güneydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, s. 134; Leylâ Karahan, a.g.e., s. 57/17.

²² A. von Gabain, *Altürkische Grammatik*, § 215.

²³ Leylâ Karahan, a.g.e., s. 148-194/9.

7. Eski Anadolu Türkçesinde fiillerin birinci şahıs teklik ve çokluk çekimlerinde bildirme ve şahıs eki olarak kullanılan zamir kökenli *-vAn*, *-vUz* eklerinin, Kastamonu, Bartın ve yöresi ağızlarında, *göv>göy* "gök, gökyüzü", *gövcek>göycek* "sevgili", *evli>öylü* örneklerinde görüldüğü gibi *v->y-* yumuşaması ile *-yIn/-yUn*, *-yIz/-yUz* biçiminde bir ara geçiş aşaması olarak korunmuş olması: *ben kaçakyın* "kaçığım", *ben de leşberyin*, *ben Arıt Garaköyüнденyın*, *ben oranıy aşā mehellesindenyın*; *deyilyın* "değilim", *erkekyın*, *biz burda arhadaşyuz*, *leşberyüz*, *orta mehelledenyüz*, *Şıhlerdenyüz* vb.²⁴

Eski Anadolu Türkçesindeki *-vAn*, *-vUz* eklerinin daha ileri bir ses değişmesine uğrayarak *-In*, *-An* ve *-Uz* biçimlerinde devamı Anadolu ağızlarında esasen çok yaygındır.

8. Eski Türkçedeki *-gına/-kına* (<*kınya*) küçültme ve güçlendirme ekinin yer yer birçok ağızda çekimli fiillerde anlam güçlendirici olarak *-kInA* biçiminde, zarflarda ise ses değişmesi ve kaynaşması ile kasılmış *-na* biçiminde süregelmesi: *aldıkına* "aldı ki", *didikine* "dedi ki", *bağdıkına*, *bağdıkine*, *bağdılkine*; *çabukcana* "çabukcacık", *eycene* "iyice", *gözelcene*, *yeñidene* (<**yeniden ne*), *ıngasdan*, *ıngasdana* "ansızın" vb.²⁵

9. Oğuz-Türkmen ve Kıpçak lehçelerine özgü eski bir gelecek zaman sıfat-fiili eki olan *-AsI'nın* yer yer ağızlarda devam etmesi. Bu ek *ata binestim geldi*, *seni göresim geldi*, *gözü çıkası*, *kör olası*, *geberesi*, *geberesice*, *başını yiyesi* gibi kısmen yazı dili ile ortaklaşan, istek ve kargış bildiren kalıplaşmış sözlerde yer aldığı gibi, istek bildiren daha canlı kullanılışları da vardır: *göresim geldüvü vaht*, *beş üz devenin galdırası* "kaldırabileceği" *kumaşlardan üklet*; *çāşıya gidesim yoh*; *yük arabasınna minesim gelmeye*; *eşeyesi olan eşesin*; *su içesileri geliya*²⁶ vb.

Bazen de bu ek, "-ıncaya kadar" zarf fiilinin yerini tutar: *ölesiye çalış*, *gatlısıya gül*; *bu işleri yapasıya ölen olur*; *dayireler açılası gadak ben onu getirrin* vb.²⁷ Hatta, *-AsI'nın* şahıs ekleri olarak gelecek zaman kipinin yerini tutan kullanımları da vardır: *ben anamı babamı çoğ göresedim*²⁸. *Sen beni göresediñ ñi?* vb.

Şekil bilgisi ile ilgili olarak bu nitelikte daha pek çok örnek gösterilebilir.

²⁴ Zeynep Korkmaz, "Eski Anadolu Türkçesindeki *-van/-ven*, *-vuz/-viiz* Şahıs ve Bildirme Eklerinin Anadolu Ağızlarındaki Kalıntısı", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, s. 122-127.

²⁵ Dursunbey (Balıkesir), Ahmet Caferoğlu, *Güneydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, s. 177, 178; Zeynep Korkmaz, *Güneybatı Anadolu Ağızı*, s. 2-41, 39-10.

²⁶ Ahmet Caferoğlu, "Die Anatolischen und Rumelischen Dialekte", *Fundamenta*, s. 32; Tuncer Gülensoy, Kütahya ve Yöresi Ağızlar, TDK, Ankara 1988, s. 112; Zeynep Korkmaz, "Bartın ve Yöresi Ağızlarındaki Lehçe Tabakalaşması", *Türkoloji Dergisi*, § 26.

²⁷ Tuncer Gülensoy, Kütahya ve Yöresi Ağızları, s. 112.

²⁸ Ahmet Caferoğlu, *Güneydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, s. 194, 195.

III. Söz Varlığı Açısından

Anadolu ağızları, dil ve kültür koruyuculuğunda, söz varlığı açısından, yazı diline oranla çok ileri bir aşamadadır. Bunu bir yandan eski devirlerden kalma kelimeleri sürdürme geleneği ile bir yandan da yeni kelimeler üretmedeki gücü ile ortaya koymuştur. Ağızların bu iki temel özelliğini birkaç örnekle belirtmeye çalışalım:

1. Eski devirlerden gelen kelimeler: Bugün Anadolu ağızlarında rastladığımız, bölgeden bölgeye veya ağızdan ağıza az çok ses yapısı bakımından da değişiklik gösteren: *belinle-*, *beğille-* "korkmak, ürmek, çekinmek" (<EAT. *beliñle-*); *beñile-* "acı ile bağırarak", *beñilt-* "bayıltmak", *bengilik* "bir tür bayıltıcı ilaç", *bengü taş* "anıt", *beze-* "süslemek", *bezek* "bayram şenliği", *bezekçi* "gelin süsleyen kadın"; *çırnık-* "gerçekleştirmek", *depre-*, *depre-* "kıılmıdanmak", *depret-* "kıılmıdatmak, hareket ettirmek"; *dulda* "gölge", *duldala-* "gölge etmek, himaye etmek, korumak"; *düne-* "gecelemek", *dünek* "tavuk kimesi"; *em* "ilâç", *emcek* "meme", *emicek* "besin, gıda"; *eğič*, *eğış*, *eyiş* "ucu özel olarak eğilmiş sopa", *eñek*, *enek* "çene kemiği, çene"; *egez*, *inez*, *igez* (<ET. *ig* "hastalık") "cılız, zayıf, güçsüz"; *eğsi*, *öğsü* "ucu yanmış odun (od "ateş")", *evək* "acele, ivedi", *esrek*, *esrik* "sarhoş", *esürük* "cin, peri çarpmış kimse"; *gecim*<*kecim* "savaşta giyilen zırh", *geleñi* "tarla sıçanı", *gırañ*, *gırañ* (<EAT. *kırañ*) "kenar, kıyı, sahil"; *gonañ* "misafir", *gonañla-* misafir etmek"; *görkem* "güzellik", *görkemli* "güzel" (<ET. *körk*); *kakı-*, *kañı-* "öfkelenmek, sinirlenmek", *kakın-* "uğraşmak, didinmek", *kakış-* "karşılıklı söz direnişmesinde bulunmak, tartışmak"; *giyin*, *gelli* "sonra" (<ET. *keñin*); *kerte*, *kerti* "doğru, gerçek", *kertik* "gerekli", *kersen* "ağaçtan yapılmış çamaşır veya hamur teknesi"; *kesim* "ürün kesme, ürün kesme mevsimi"; *gesilik*, *kesilik* (<*geyesilik*) "çamışırhane", *kesile ver-* "götürü vermek, pazarlıkla vermek", *kesimle-* "oranlamak, tahmin etmek", *kesmük* "başaklı iri saman", *ötlēsi* "bir ucu yanmış odun" (<*otlayası*);-sı- "kırmak, bozmak, kesmek", *sındı* "makas", *şıgaçla-* "budamak"; *şıgar*, *şıñar* "yan taraf"; *sına-* "denemek", *sınangılı* "denenmiş", *suçuk-* "utanmak, suçluluk duymak"; *suğla* "sulak, verimli köy otlığı", *süs-* "toslamak", *süsül-* "tepesi üstü düşmek", *süsün*, *süysün* "ense, omuz arkası", *süt kesmiği* "kaşar peyniri", *tap-* "bulmak", *tabıl-* "bulunmak", *tabış-* "vurmak, teslim etmek", *tapşır-* "geri vermek, bağışta bulunmak, ulaştırmak, yetiştirmek", *tadan-* "tat almak, hoşlanmak", *tadak*, *dadak* "tadımlık gibi az yiyecek, tatlı", *talaz* "kasırga, fırtına", *tamsı* "damla", *tamu* "cehennem", *utlan-* "utanmak, mahcup düşmek < *DLT*", *uwut* "utanma"; yüklü "hamile" gibi yüzlerce kelime Türk dilinin daha eski dönemlerinden ağızlara aktarılmış olan şekillerdir.

2. Anadolu ağızlarının yeni kelime türetme yönündeki işlevlik ve zenginliğini belirtmek için de birkaç örnek verebiliriz: Yazı dilinde kökeni Farsça olan *merdiven* kelimesi için ağızlarda *bas-* ve *ayak* kelimelerine dayanılarak türetilmiş *basak*, *basatik*, *bastır*, *basgaç*, *basıncak*, *basıncak* "ayaklık" vb. sekiz on şeklin yer alması; *dürbün* (< Far. *dürbîn*) için *bak-* fiilinden *bakaç*, *bodrum* için *altev* (<*alt ev*), *kiler* için

azıklık, ayna (<Ar. āyine) için bakar, bakanak, bakıncak, yüzgörgü, yüzgörgüsü, kıklık; pervane için döngeç, manivelâ için kañırtmaç, mangal için közlük, pedal için basacak, ayakcak; pencere için bakacak, kilit için sürmeç, sürgüç; petrol için daşyağı, parfüm için tütü, sütyen için emceklik; mandal için kıstırğaç, viraj için dönge, kevgir için aşşüzer, tünel için delikdağ²⁹ gibi karşılıkların yer almış olması, ağzların türetme ve birleştirme yoluyla kelime üretiminde ne kadar işlek olduğunu gösteriyor. Yine "ak, beyaz" anlamındaki ağ kökünden yapılmış olan ağar-, ağartı, ağaltı, ağaran, ağarantı, ağarı (<ağar-ı), ağarıntı, ağdam (ağda-m), ağıltı, ağran, ağrantı, ağrıntı "süt, yoğurt, ayran vb. ürünler, sarımsaklı yoğurt; uzaktan ancak seçilebilen hafif beyazlık', ağartma 'turşulara konan sarımsak, tuz, zeytinyağı, ekşi karışımı", ağardanlıh "üzüm suyunun daha kolay durulması için içine konan beyaz toprak", ağaryan "uçuk renkli, ağarmış", ağböce "turtul" gibi örnekler de ağızdan ağıza değişen şekillerle bu işleklige tanıklık edecek niteliktedir. Bunlara daha nicesi de eklenebilir.

Yukardan beri üç bölüm hâlinde yapılagelen değerlendirmeler, Anadolu ağzlarının gerek ses ve şekil bilgisi; gerek söz varlığı açısından Türkçenin dil ve kültür mirasını koruyup devam ettirme bakımından ne kadar duyarlı olduğunu ana çizgiler ile de olsa ortaya koymuştur sanıyoruz.

²⁹ Doğan Aksan, *Türkçenin Gücü*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1987, s. 67-69.